

พระสงฆ์กับการสร้างสรรค์ศิลปะในสมัยพุทธกาล

ผศ.ดร. สุเทพ พรมเลิศ

อาจารย์ประจำภาควิชาพระพุทธศาสนา คณะพุทธศาสตร์

ความนำ

พุทธศาสนิกชนโดยทั่วไปมีความเข้าใจว่า การสร้างสรรค์ศิลปะไม่ใช่กิจของพระสงฆ์ เป็นเรื่องของชาวบ้านทั่วไปเท่านั้น และมีคนจำนวนมากเห็นว่าการเรียนศิลปะจัดเป็นตรีจฉานวิชา ดูเหมือนว่าพระสงฆ์ไทยในปัจจุบันก็มีความเห็นเช่นนี้ พระสงฆ์จำนวนมากจึงไม่สนใจในการศึกษาศิลปะเพื่อการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ขาดความรู้ด้านการอนุรักษ์และการทำนุบำรุงศิลปะวัฒนธรรม ทั้ง ๆ ที่ศิลปะส่วนมากนั้นปรากฏอยู่ในวัดที่มีพระสงฆ์นั้นเองเป็นผู้มีหน้าที่ในการดูแลรักษา มีข่าวที่พระสงฆ์ขาดความเข้าใจและทำลายศิลปะวัฒนธรรมอยู่บ่อยครั้ง ความเข้าใจดังกล่าวทำให้พระสงฆ์มิได้ทำหน้าที่ด้านการทำนุบำรุงศิลปะวัฒนธรรม บทความนี้ต้องการชี้ให้เห็นความสำคัญของศิลปะในสมัยพุทธกาล วิเคราะห์การเรียนศิลปะของพระสงฆ์ว่าเป็นตรีจฉานวิชาหรือไม่ พระสงฆ์กับการสร้างสรรค์งานศิลปะทั้งด้านจิตรกรรม ประติมากรรม และสถาปัตยกรรม และพระสงฆ์กับหน้าที่สอนศิลปะการก่อสร้าง(นวกกรรม) แก่คฤหัสถ์

นิยามคำว่า ศิลปะ

คำว่า ศิลปะ (art) ตรงกับรูปศัพท์ภาษาบาลีว่า สิปฺป หมายถึง การงานอันบุคคลควรศึกษา ในคัมภีร์พระวินัยปิฎก หมายถึงวิชาการช่าง งานหัตถกรรมหรืองานฝีมือ เช่น วิชาการช่างหม้อ วิชาการช่างหูก^๑ วิชาการช่างที่นำมาใช้ในการสร้างสรรค์งานศิลปะในพระพุทธศาสนา เรียกว่า พุทธศิลป์ ซึ่งในบทความนี้หมายถึงศิลปะที่สร้างขึ้นเนื่องด้วยพระพุทธศาสนา

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานให้ความหมายไว้ว่า ศิลปะ หมายถึง ฝีมือ, ฝีมือทางการช่าง, การทำให้วิจิตรพิสดาร, เช่น เขาทำดอกไม้ประดิษฐ์ประดอยอย่างมีศิลปะ ผู้หญิงสมัยนี้มีศิลปะในการแต่งตัว รูปสลักวินัยเป็นรูปศิลป์; การแสดงออกซึ่งอารมณ์สะท้อนใจให้ประจักษ์ด้วยสื่อต่าง ๆ อย่างเสียง เส้น สี ผิว รูปทรง เป็นต้น เช่น ศิลปะการดนตรี ศิลปะการวาดภาพ ศิลปะการละคร^๒

^๑ วิ.ม.ห. (ไทย) ๒/๑๕/๒๐๓.

^๒ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๒, กรุงเทพฯ : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์, ๒๕๕๖, หน้า ๑๑๐๑.

ประเภทของศิลปะในสมัยพุทธกาล

การแบ่งศิลปะในสมัยพุทธกาลแบ่งออกเป็นหลายประเภท คือ ๑) แบ่งตามระดับชั้นของศิลปะ ๒) แบ่งตามวัตถุประสงค์ของศิลปะ ๓) แบ่งตามประเภทของศิลปินผู้สร้างสรรค์ศิลปะ ดังนี้

๑) ในพระวินัยปิฎกแบ่งศิลปะตามระดับชั้นของศิลปะออกเป็น ๒ ประเภท คือ (๑) ศิลปะชั้นต่ำ ได้แก่ วิชาช่างจักสานหรือช่างไม้้อ วิชาช่างหม้อ วิชาช่างหูกหรือช่างทอ วิชาช่างหนัง วิชาช่างกลบหรือช่างตัดผม โดยความหมายอย่างกว้างหมายถึงศิลปวิทยาที่เขาเหยียดหยัน เหยียดหยาม เกลียดชัง ดูหมิ่น ไม่นับถือกันในห้องถิ่นต่าง ๆ (๒) ศิลปะชั้นสูง ได้แก่ วิชาการเขียน (เลข) วิชาคำนวณ (มูท) วิชาการนับ (คณนา) หรือโดยความหมายอย่างกว้าง หมายถึงศิลปวิทยาที่เขาไม่เหยียดหยัน ไม่เหยียดหยาม ไม่เกลียดชัง ไม่ดูหมิ่น เป็นที่นับถือกันในห้องถิ่นนั้น ๆ^๓

คำว่า ศิลปะ มักใช้กับคำว่า วิทยาหรือวิชา อรรถกถาหลักขณสูตรอธิบายศิลปะกับวิทยาต่างกัน คือ ศิลปะมี ๒ อย่าง ได้แก่ ศิลปะอย่างต่ำและศิลปะอย่างสูงซึ่งเป็นงานฝีมือเหมือนในพระวินัยปิฎก ส่วนวิทยาหรือวิชาหมายถึงความรู้(คาถาอาคม)มีวิชาหมองูเป็นต้น

๒) การจัดประเภทของศิลปะตามวัตถุประสงค์ของศิลปะ แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท ได้แก่ (๑) ศิลปะเพื่อป้องกันชีพ ได้แก่ ศิลปะที่ใช้ป้องกันภัยอันตรายต่าง ๆ เช่น การสวดพระปริตรป้องกันยักษ์ ป้องกันนาค(งู) (๒) ศิลปะเพื่อการเลี้ยงชีพ เช่น การเรียนวิชาการนับคะแนน การคำนวณ การนับจำนวน การไถ การค้าขาย การเลี้ยงโค การยิงธนู การรับราชการ

๓) การแบ่งศิลปะตามประเภทของศิลปินผู้สร้างสรรค์ศิลปะตามแนวอรรถกถามงคลสูตร แบ่งเป็น ๒ ประเภท ได้แก่ (๑) ศิลปะของคฤหัสถ์(อาคาริกศิลปะ) เช่น ศิลปะของช่างมณี ศิลปะของช่างทอง เป็นศิลปะที่เว้นจากการทำร้ายสัตว์อื่น เว้นจากอกุศล จัดเป็นมงคลเพราะก่อให้เกิดประโยชน์ในโลกนี้ (๒) ศิลปะของบรรพชิต (อนาคาริกศิลปะ) เช่น การทำสมณบริขาร การกะ การเย็บจีวร รวมทั้งศิลปะที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตอื่น ๆ เช่น การก่อสร้างวิหาร

ความสำคัญของศิลปะ

ศิลปะมีความสำคัญในหลายฐานะ ในบทความนี้จะกล่าวเพียงบางประการที่สะท้อนถึงความสำคัญของศิลปะในชีวิตของมนุษย์ตั้งแต่วัยแรกเริ่ม การเลี้ยงชีพในวัยกลางคน และความสำเร็จของชีวิต

^๓ วิ.มทา. (ไทย) ๒/๑๕/๒๐๓

โดยจะกล่าวถึงความสำคัญของศิลปะใน ๓ ประเด็น คือ ๑) ศิลปะในฐานะหน้าที่ของมนุษย์ ๒) ศิลปะในฐานะเครื่องมือเลี้ยงชีพ ๓) ศิลปะในฐานะอุดมมงคลของชีวิต

๑) ศิลปะในฐานะหน้าที่ของมนุษย์

ศิลปะวิทยาเป็นหน้าที่สำคัญของบุคคล ๒ ประเภท คือ มารดาบิดากับอาจารย์

ในหลักคำสอนเรื่องทศ ๖ มารดาบิดาซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นชีวิตของบุตรและจัดเป็นทิศเบื้องหน้า มีหน้าที่ ๕ ประการ คือ ๑) ห้ามไม่ให้ทำความชั่ว ๒) ให้ตั้งอยู่ในความดี ๓) ให้ศึกษาศิลปวิทยา ๔) หาภรรยาหรือสามีที่เหมาะสมให้ ๕) มอบทรัพย์สมบัติให้ในเวลาอันสมควร^๔

ส่วนอาจารย์ซึ่งจัดเป็นทิศเบื้องขวาก็มีหน้าที่ ๕ ประการ กล่าวเฉพาะที่เกี่ยวกับศิลปะมี ๒ ประการ คือบอกความรู้ในศิลปวิทยาทุกอย่างด้วยดี และป้องกันศิษย์ในทิศทั้งหลาย คำว่าป้องกันในทิศทั้งหลาย หมายถึงศิษย์สามารถใช้ศิลปะเลี้ยงชีวิตรอดได้ในทุกสถานเพราะอาศัยศิลปะของอาจารย์ ซึ่งศิษย์ก็ต้องทำหน้าที่สำคัญคือเรียนศิลปวิทยาโดยเคารพ เมื่อพระพุทธเจ้ายังเป็นพระโพธิสัตว์พระองค์เคยเกิดเป็นมนุษย์ในชาติก่อนก็ได้ตั้งใจสอนศิลปะ วิชา จรรยา หรือกรรม โดยตั้งใจให้คนทั้งหลายรู้เร็ว สำเร็จเร็ว ไม่ล่าบากนาน ด้วยผลกรรมนั้นจึงเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์และได้มหาบุริสลักษณะคือมีพระขงฆ์เรียว ดั่งแข้งเนื้อทราย^๕ จะเห็นได้ว่า ศิลปะ ถูกกำหนดให้เป็นหน้าที่โดยตรงของบิดามารดาและอาจารย์ พระพุทธศาสนาตระหนักถึงความสำคัญของครูสอนศิลปะมากจึงมีการกำหนดธรรมเนียมสำหรับอุบาสก อุบาสิกาว่า อุบาสกอุบาสิกาผู้ถือไตรสรณคมน์แล้ว หากไหว้เศียรถียถือว่าไตรสรณคมน์ขาด แต่ไหว้เศียรถียผู้เคยเป็นอาจารย์สอนศิลปะมาก่อนไม่ถือว่าไตรสรณคมน์ขาด

ดังนั้น ศิลปะจึงเป็นหน้าที่ของมนุษย์ เป็นเครื่องมือสำคัญของสถาบันทางสังคม ๒ สถาบันหลัก คือสถาบันครอบครัวและสถาบันการศึกษา

๒) ศิลปะในฐานะเครื่องมือเลี้ยงชีพ

ศิลปะวิทยาถือเป็นชุมทรัพย์ติดตัวของมนุษย์ ทำให้มนุษย์พึ่งตนเองได้ จัดเป็นชุมทรัพย์อย่างหนึ่งใน ๔ ประเภทคือ (๑) ถาวร คือชุมทรัพย์ถาวร เช่น ที่ดิน ที่นา ที่สวน เงินและทอง (๒) ชงคมะ คือชุมทรัพย์ที่เคลื่อนที่ได้ เช่น ทาสชาย ทาสหญิง ช้าง ม้า โค กระบือ แกะ ไก่ สุกร (๓) อังคสมะ คือชุมทรัพย์ติดตัว เช่น วิชาความรู้ ศิลปวิทยา (๔) อนุคามิกะ คือชุมทรัพย์ติดตามตัว ได้แก่ บุญกุศล ทาน

^๔ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๗/๒๑๓

^๕ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๑๔/๑๗๔

การรักษาศีล การเจริญภาวนา^๖ ศิลปวิทยาซึ่งจัดเป็นขุมทรัพย์ประเภทที่ ๓ นั้นปัจจุบันนิยมเรียกว่า “ทรัพย์สินทางปัญญา”

ศิลปวิทยาอันเป็นที่นิยมเรียนกันในสมัยพุทธกาลคือศิลปวิทยา ๑๘ ประการ ได้แก่ (๑) สุตติ วิชา ฟังเสียงคน/สัตว์ รู้ว่าดี/ร้าย (๒) สัมมติ วิชาเข้าใจในกฎธรรมนิยม (๓) สังขยา วิชาคำนวณ (๔) โยคยันตร์ วิชาการช่าง (๕) นิติ วิชาแบบแผนราชการ (๖) วิเสสิกา วิชาการค้า (๗) คันธัพพา วิชานาฏศิลป์ (๘) คณิกา วิชากายบริหาร (๙) ธนุพเพธา วิชายิงธนู (๑๐) ปุราณา วิชาโบราณคดี (๑๑) ติกิจฉา วิชาการแพทย์ (๑๒) อิติहाสา วิชาตำนาน/ประวัติศาสตร์ (๑๓) โชติ วิชาดาราศาสตร์ (๑๔) มายา วิชา ดำราพิชัยสงคราม (๑๕) ฉันทสา วิชาการประพันธ์ (๑๖) เกตุ วิชาพุด (๑๗) มันทา วิชาร้ายมนตร์ (๑๘) สัททา วิชาไวยากรณ์^๗

การเรียนเกี่ยวกับศิลปะนั้น ถ้าผู้เรียนได้เรียนศิลปะจบแล้ว ยังไม่ได้ฝึกฝีมือท่านเรียกว่า สิกขิตะ (ผู้ศึกษาศิลปะ) ผู้ที่ฝึกฝนการใช้ศิลปะแล้ว เรียกว่า กตหัตถะ (ผ่านการฝึกฝีมือ ผ่านการฝึกภาคปฏิบัติ) ผู้ที่เคยนำศิลปะออกแสดง เช่น แสดงในราชสำนัก เรียกว่า กตฺปาสนะ (จัดนิทรรศการแสดงผลศิลปะ ระดับชาติหรือนานาชาติ) เช่น เจ้าชายสิทธัตถะทรงแสดงการยกสหัสสภามธนูท่ามกลางที่ประชุม เจ้าศากยะ เจ้าชายสิทธัตถะจึงทรงดำรงอยู่ในฐานะเป็นศิลปินผู้หนึ่ง เพราะทรงเรียนจบศิลปศาสตร์ ๑๘ ประการ ตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ แม้เด็กกำพร้าบิดามารดาอย่างหมอชิวโกมารภักได้เป็นแพทย์ ประจำราชสำนักของพระเจ้าพิมพิสารและเป็นแพทย์ประจำพระองค์ของพระพุทธเจ้าก็เพราะศิลปะ พระอรธกถาจารย์จึงได้ยกย่องศิลปินว่า “ในบรรดานรชนนี้ ศิลปินถือว่าเป็นคนชั้น มีความเพียรมาก เพราะอาจารย์ศิลปะไม่คิดถึงความลำบากกายของตน สร้างสรรค์ศิลปะสวยงามดีด้วยกำลังความเพียร และถือว่าเป็นปัญญาชน เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า นรวิร -คนมีความเพียร”^๘

การเรียนศิลปะเพื่อการเลี้ยงชีพจึงเป็นการศึกษาที่ปรากฏอยู่ทั่วไปในสังคมอินเดียร่วมสมัย พระพุทธเจ้า ในสามัญญผลสูตร พระเจ้าอชาตศัตรูได้ทูลถามพระพุทธเจ้าถึงประโยชน์ของการบวช เปรียบเทียบกับการประกอบศิลปะเลี้ยงชีพ เพราะทรงเห็นว่า การอาศัยศิลปะเลี้ยงชีพมีผลเป็นที่ประจักษ์ ชัดเจนกว่าการบวช พระพุทธเจ้าก็ทรงเปรียบเทียบให้ทรงเข้าพระทัย บางครั้ง พระพุทธเจ้าก็ทรงนำ

^๖ พุ.ขุ. ๑/๑/๓๐๗, มมร.

^๗ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, กรุงเทพฯ : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์, ๒๕๔๖, หน้า ๑๑๐๒.

^๘ พุ.วิ. ๒/๑/๕๓๐, มมร.

เอาข้อประพฤติดี ๆ ของนักเรียนศิลปะมาใช้ในการบัญญัติพระวินัยก็มี เช่น ครั้งหนึ่ง ภิกษุฉัพพัคคีย์ เดินสวมรองเท้า พระพุทธเจ้าไม่ได้ทรงสวมรองเท้า พระองค์ตรัสว่า “อันคฤหัสถ์ชื่อเหล่านี้มุ่งห่มผ้าเขายังมีความเคารพ มีความยำเกรง มีความประพฤติเสมอภาค ในอาจารย์ทั้งหลาย เพราะเหตุแห่งศิลปะซึ่งเป็นเครื่องเลี้ยงชีพอยู่ ดูก่อนภิกษุทั้งหลายพึงงามในธรรมวินัยนี้เป็นแน่ ถ้าพวกเขาบวชในธรรมวินัยอันเรากล่าวดีแล้วอย่างนี้ จะพึงมีความเคารพ มีความยำเกรง มีความประพฤติเสมอภาค อยู่ในอาจารย์ ในภิกษุพูนอาจารย์ ในอุปัชฌายะ ในภิกษุพูนอุปัชฌายะ” แล้วทรงบัญญัติสิกขาบทห้ามมิให้ศิษย์เดินสวมรองเท้า ถ้าอุปัชฌาย์อาจารย์เดินไม่สวมรองเท้า บางสิกขาบททรงบัญญัติห้ามมิให้พูดเปรยกระทบกระทั้งโดยอ้างถึงศิลปะทั้งศิลปะทรมานหรืออุกฤษฏ์ เช่น พูดว่า มีภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ บางพวกมีวิชาการช่างจักสาน บางพวกมีวิชาการช่างหม้อ ทรงปรับอาบัติทุกกฏ ทุก ๆ คำพูด

ในราชาธิปายสูตร พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่ขานุสโสณิพราหมณ์ว่าศิลปะเป็นเครื่องมือสร้างความมั่นใจแก่คฤหัสถ์ ดังความว่า “คฤหบดีทั้งหลาย ย่อมประสงคโภกทรัพย์ นิยมปัญญา มั่นใจในศิลปะ ต้องการการงาน มีการงานที่สำเร็จแล้วเป็นที่สุด” ดังนั้น ตามพุทธทรรศนะ ศิลปะจึงเป็นที่พึงของคฤหัสถ์ เป็นเครื่องมือสร้างความมั่นใจแก่ชีวิตคฤหัสถ์เพราะมีผลต่อการทำงาน มีผลต่อความสำเร็จของชีวิต

เนื่องจากศิลปะเพื่อการเลี้ยงชีพนี้เป็นไปเพื่อตอบสนองความใคร่ ความต้องการ จัดเป็นศิลปะเพื่อรับใช้ระบบกามคุณ เป็นศิลปะที่ทำให้มนุษย์ผู้เสพศิลปะตกเป็นทาสแห่งกาม พระพุทธเจ้าไม่ทรงสรรเสริญเพราะเป็นสาเหตุให้เกิดทุกข์และเพิ่มความทุกข์หนักยิ่งขึ้นดังปรากฏความในมหาทุกขกัณฑ์สูตรว่า “กุลบุตรในโลกนี้เลี้ยงชีวิตด้วยการมีศิลปะใด คือ ด้วยการนับคะแนน การคำนวณ การนับจำนวน การไถ การค้าขาย การเลี้ยงโค การยิงธนู การรับราชการ หรือด้วยศิลปะอย่างใดอย่างหนึ่ง อดทนต่อความหนาว ตรากตรำต่อความร้อน เตื่อร้อนเพราะสัมผัสแห่งเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน(และ)ตายเพราะความหิวกระหาย แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่า เป็นโทษแห่งกามทั้งหลาย เป็นกองทุกข์ที่จะพึงเห็นได้เอง มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเหตุ มีกามเป็นเหตุเกิด เกิดเพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนั่นแล”

อย่างไรก็ตาม พระพุทธศาสนาก็มีทัศนะว่า “ขึ้นชื่อว่าศิลปะแม้ชนิดใดชนิดหนึ่งก็สามารถให้สำเร็จประโยชน์ได้โดยแท้”^๙ ดังนั้น สำหรับคฤหัสถ์ พระพุทธศาสนาจึงสนับสนุนแม้กระทั่งศิลปะการฟ้อนรำ

^๙ พุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๐๗/๔๔

ของชาวบ้านตั้งความว่า “บุคคลควรศึกษาศิลปะทั้งหลายที่ควรศึกษา คนทั้งหลายที่พอใจในศิลปะเหล่านั้นยังมีอยู่ เพราะว่าหญิงสาวบ้านนอกก็ยังทำพระราชานำพอพระทัยด้วยความเอียงอายของเธอ”^{๑๐}

คำสอนเหล่านี้ล้วนแต่แสดงถึงความสำคัญของศิลปวิทยา ไม่ว่าจะเป็ศิลปะของชาวบ้านหรือศิลปะของพระสงฆ์ ศิลปะจึงมีความสำคัญมากในฐานะเป็นเครื่องมือสำหรับการเลี้ยงชีพของมนุษย์

๓) ศิลปะในฐานะอุดมมงคลของชีวิต

ในมงคลสูตร ว่าด้วยชีวิตอันเป็นอุดมมงคลหรือเป้าหมายสูงสุดของชีวิต มนุษย์ต้องเป็นผู้มีศิลปะชีวิตจึงจะสูงส่ง ดังความว่า “ความเป็นพหุสูต ความเป็นผู้มีศิลปะ วินัยที่ศึกษามาดี วาจาสุภาสิต นี้เป็นมงคลอันสูงสุด”^{๑๑} ความเป็นผู้มีศิลปะที่จัดเป็นมงคลสูงสุดของชีวิตนั้น สำหรับคฤหัสถ์ได้แก่กิจกรรมมีงานของช่างมณี ช่างทองเป็นต้น เพราะไม่ได้ทำร้ายชีวิตสัตว์อื่น และกิจกรรมที่เว้นจากอกุศล จัดเป็นศิลปะชั้นสูงสุดของชีวิต ส่วนศิลปะของบรรพชิตได้แก่กิจของบรรพชิตตามพระวินัยที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตไว้ซึ่งเป็นการศึกษาในระบอบไตรสิกขา

ความเป็นผู้มีศิลปะในระบบการศึกษาของอินเดียสมัยนั้น พระพุทธเจ้าทรงยอมรับว่ามีประโยชน์อยู่บ้างในด้านการเลี้ยงชีพสำหรับคฤหัสถ์ แต่เมื่อเปรียบเทียบกับการศึกษาไตรสิกขา การศึกษาศิลปะทั่วไปนั้นก็จัดเป็นการศึกษาในระดับที่ต่ำกว่า เพราะการศึกษาไตรสิกขานั้นจัดเป็นสิกขานุตรริยะคือการศึกษานในระดับสูง ดังที่ตรัสว่า “บุคคลบางคนในโลกนี้ศึกษาศิลปะเกี่ยวกับช่างบ้าง ศึกษาศิลปะเกี่ยวกับม้าบ้าง ศึกษาศิลปะเกี่ยวกับรถบ้าง ศึกษาศิลปะเกี่ยวกับธนูบ้าง ศึกษาศิลปะเกี่ยวกับดาบบ้าง ศึกษาศิลปะชั้นสูงชั้นต่ำบ้าง หรือศึกษาศิลปะจากสมณะหรือพราหมณ์ผู้เห็นผิดปฏิบัติผิดบ้าง ภิกษุทั้งหลาย การศึกษานั้นมีอยู่ เราไม่กล่าวว่าไม่มี แต่ว่าการศึกษานี้ยังเป็นการศึกษาที่เลว เป็นของชาวบ้าน เป็นของปุถุชนไม่ใช่อริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย ไม่เป็นไปเพื่อคลายกำหนด ไม่เป็นไปเพื่อดับ ไม่เป็นไปเพื่อสงบระงับ ไม่เป็นไปเพื่อรู้ยิ่ง ไม่เป็นไปเพื่อตรัสรู้ ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน ส่วนบุคคลใดมีศรัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น บรรลุที่สุด มีความเลื่อมใสอย่างยิ่ง ศึกษาอิศิลบ้าง ศึกษาอิธิจิตบ้าง ศึกษาอิปัญญาบ้าง ในธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศไว้ การศึกษานี้ของบุคคลนั้นเป็นการศึกษาที่ยอดเยี่ยมกว่าการศึกษาทั้งหลาย...”^{๑๒}

^{๑๐} ชุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๐๘/๔๔

^{๑๑} ชุ.ช. (ไทย) ๒๕/๕/๗

^{๑๒} อง.ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๓๐/๔๗๔

จากพระพุทธรูปที่เห็นได้ว่า พระองค์ทรงยอมรับว่าการศึกษาศิลปะเพื่อการเลี้ยงชีพนั้นมีความจำเป็นสำหรับคฤหัสถ์ บางกรณีก็ทรงอนุญาตให้ภิกษุทำได้ เช่นการโภกฉาบปูน การสร้างกุฏิ แต่เป็นศิลปะที่เร็วกว่าไตรสิกขาซึ่งเป็นศิลปะระดับมงคลสูงสุดของชีวิต

ดังนั้น ศิลปะทั้งชั้นต่ำและชั้นสูงต่างก็มีความจำเป็นสำหรับเพศภาวะของผู้ศึกษาและผู้ใช้ศิลปะ ศิลปะจึงมีความสำคัญในฐานะหน้าที่ของมนุษย์ ในฐานะเครื่องมือเลี้ยงชีพ และศิลปะบางอย่างก็เป็นมงคลสูงสุดของชีวิต

จากความสำคัญของศิลปะดังกล่าว พระสงฆ์จึงมีความจำเป็นที่จะต้องเกี่ยวข้องกับศิลปะนั้น ในฐานะครูอาจารย์บ้าง ในฐานะความรับผิดชอบอันเนื่องด้วยพระวินัยบ้าง เพราะศิลปะนั้นมีทั้งศิลปะของคฤหัสถ์และศิลปะของพระสงฆ์ ศิลปะบางอย่างนอกจากจะเป็นศิลปะของคฤหัสถ์แล้ว พระสงฆ์ก็จำเป็นต้องใช้ศิลปะนั้นด้วยเช่นกัน ตัวอย่างเช่นการเขียนลวดลายในโบสถ์วิหาร การออกแบบสถาปัตยกรรมพุทธศิลป์(อำนวยการสร้างวิหาร) จึงอาจมีความสงสัยว่าการเรียนศิลปะของพระสงฆ์ โดยเฉพาะจิตรกรรม ประติมากรรม และสถาปัตยกรรมเป็นติรัจฉานวิชาหรือไม่อย่างไร?

การเรียนศิลปะของพระสงฆ์เป็นติรัจฉานวิชาหรือไม่

การเรียนศิลปะของพระสงฆ์จะจัดเป็นติรัจฉานวิชาหรือไม่ อาจพิจารณาจากวัตถุประสงค์ของศิลปะว่าเป็นศิลปะเพื่อการเลี้ยงชีพหรือศิลปะเพื่อการป้องกันภัย กล่าวคือ ถ้าเป็นการเรียนศิลปะเพื่อใช้ประกอบการเลี้ยงชีพเป็นติรัจฉานวิชา ถ้าเป็นการเรียนศิลปะเพื่อป้องกันภัยและเป็นประโยชน์ตามพระวินัยบัญญัติไม่จัดเป็นติรัจฉานวิชา

คำว่า ติรัจฉานวิชา พระพุทธเจ้าทรงอธิบายไว้ในสิกขาบทวิภังค์ (คำอธิบายรายละเอียดบทบัญญัติทางพระวินัย) ว่าหมายถึง ศิลปวิทยาการนอกพระพุทธศาสนาชนิดใดชนิดหนึ่ง ซึ่งไม่ก่อปรด้วยประโยชน์^{๑๓} ศิลปะประเภทนี้คือศิลปวิทยาการที่ใช้ทำลายผู้อื่น เช่น ศิลปะเนื่องด้วยช้าง ม้า รถม และดาบ กับมนต์อาถรรพณ์ มนต์ฝังหุ่น มนต์ทำให้มีอำนาจ มนต์ทำให้หอมแห่งและวิชาประกอบยาพิษเป็นต้น (black magic)

พระสงฆ์จำนวนมากเคยใช้ศิลปะในการเลี้ยงชีพมาก่อน การใช้ศิลปะในการเลี้ยงชีพถือว่ามิใช่หน้าที่ของพระสงฆ์ เพราะผู้ที่ใช้ศิลปะในการเลี้ยงชีพก็คือ “ศิลปิน” ดังที่พระพุทธเจ้าทรงสอน

^{๑๓} วิ.ภิกขุณี. (ไทย) ๓/๑๐๑๕/๒๖๐

วาเสฏฐมาถนพว่า “วาเสฏฐะ เธอจงรู้อย่างนี้ว่า ในหมู่มนุษย์ ใครก็ตามเลี้ยงชีพด้วยศิลปะหลายอย่าง ผู้นั้นเรียกว่า ช่างศิลปะ(ลิปิน-คิลปิน) ไม่เรียกว่า พราหมณ์”^{๑๔} พระพุทธพจน์นี้แสดงว่าศิลปะเป็นเรื่องของศิลปินหรือผู้ใช้ศิลปะเลี้ยงชีพ ไม่ใช่พราหมณ์หรือพระสงฆ์ พระสงฆ์จึงไม่สามารถใช้ศิลปะเลี้ยงชีพได้ แม้เพียงการระลึกถึงศิลปะเพื่อเลี้ยงชีพก็ถือว่าเป็นการเปิดเผยความท้อแท้ในเพศพระสงฆ์^{๑๕} พระสงฆ์บางรูป หากเคยเป็นช่างตัดผมมาก่อน ไม่ทรงอนุญาตให้มีมิดโกนผมไว้ในครอบครอง รูปใดมีต้องอาบัติทุกกฏ ถ้าต้องการปลงผมควรยืมจากภิกษุรูปอื่นที่ไม่เคยเป็นช่างตัดผม ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า “ภิกษุผู้เคยเป็นช่างโกนผม ไม่ควรเก็บรักษามิดโกนไว้เลย แต่จะปลงผมด้วยมิดโกนเป็นของผู้อื่นควรอยู่ ถ้าจะถือเอาค่าจ้างปลงไม่ควร ภิกษุใดไม่เคยเป็นช่างโกนผม แม้ภิกษุนั้นจะรักษามิดโกนไว้ย่อมควร ถึงแม้จะถือเอามิดโกนเล่มนั้นหรือเล่มอื่นปลงผม ก็ควร ท่านแนะนำให้ใช้มหาปเทศ ๔ ในการตัดสินใจ”^{๑๖} ดังนั้น พระสงฆ์จึงเรียนศิลปะเพื่อประกอบการเลี้ยงชีพไม่ได้ การเรียนศิลปะเพื่อเลี้ยงชีพหรือเรียนศิลปะที่ไม่มีประโยชน์จัดเป็นการเรียนตริจฉานวิชา

ส่วนการเรียนศิลปะที่เป็นประโยชน์ท่านไม่จัดเป็นตริจฉานวิชา ศิลปะที่เป็นประโยชน์ได้แก่ศิลปะสำหรับป้องกันตัว เช่น การสวดพระปริตรป้องกันพวภัยักษ์ การสวดพระปริตรป้องกันพวภนาครหรือภู (white magic) จัดเป็นศิลปะที่พระสงฆ์ควรเรียน การเรียนเย็บผ้าจีวร ถ้าพระสงฆ์ไม่เรียนถือว่าเป็นผู้ไม่มีความสามารถที่จะรับผ้ากฐินได้ จึงจัดเป็นศิลปะที่เป็นประโยชน์ ไม่เป็นตริจฉานวิชา

เนื่องจากศิลปะมีหลากหลายเป็นการยากที่จะระบุว่าศิลปะใดเป็นตริจฉานวิชาหรือไม่เป็นตริจฉานวิชา แต่สามารถพิจารณาได้โดยอาศัยหลักมหาปเทศ ๔ คือ “(๑) ภิกษุทั้งหลาย สิ่งใดเราไม่ได้ห้ามไว้ว่า “สิ่งนี้ไม่ควร” ถ้าสิ่งนั้นอนุโลมเข้ากับสิ่งที่ไม่ควร ชัดกับสิ่งที่ควร สิ่งนั้นไม่ควร (๒) ภิกษุทั้งหลาย สิ่งใดเราไม่ได้ห้ามไว้ว่า “สิ่งนี้ไม่ควร” ถ้าสิ่งนั้นอนุโลมเข้ากับสิ่งที่ควร ชัดกับสิ่งที่ไม่ควร สิ่งนั้นควร (๓) ภิกษุทั้งหลาย สิ่งใดเราไม่ได้อนุญาตไว้ว่า “สิ่งนี้ควร” ถ้าสิ่งนั้นอนุโลมเข้ากับสิ่งที่ไม่ควร ชัดกับสิ่งที่ควร สิ่งนั้นไม่ควร (๔) ภิกษุทั้งหลาย สิ่งใดเราไม่ได้อนุญาตไว้ว่า “สิ่งนี้ควร” ถ้าสิ่งนั้น อนุโลมเข้ากับสิ่งที่ควร ชัดกับสิ่งที่ไม่ควร สิ่งนั้นควร”^{๑๗}

^{๑๔} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๕๗/๕๗๖

^{๑๕} วิ.มหา. (ไทย) ๑/๔๗/๓๖

^{๑๖} วิ.มหา.๕/๒/๑๘๙

^{๑๗} วิ.ม. (ไทย) ๕/๓๐๕/๑๓๙

เมื่อพิจารณาโดยใช้หลักมหาปเทศ ๔ พบว่า การใช้ศิลปะเพื่อการเลี้ยงชีพถือเป็นข้อห้ามทางพระวินัย แต่การใช้ศิลปะเดียวกันนั้นเพื่อการป้องกันตนกลับเป็นขออนุญาตให้เรียนและให้ใช้ศิลปะ เช่นนั้นได้ เช่น การดูนักชกหรือฤกษ์ยาม เป็นตริจฉานวิชาเมื่อใช้เลี้ยงชีพ และจัดเป็นตริจฉานกถาตามหลักกถาวัตถุ ๑๐ แต่เป็นขออนุญาตเพื่อป้องกันชีวิตของพระสงฆ์ที่อยู่ในป่า ดังปรากฏในอารัญญิกวัตตกถาว่า ภิกษุทั้งหลายอยู่ในป่าถูกพวกโจรถามนักชก(ฤกษ์ยาม) ภิกษุเหล่านั้นตอบไม่ได้จึงถูกโจรทำร้าย ต่อมา พระองค์ทรงอนุญาตให้เรียนวิชาดูนักชกหรือฤกษ์ยามเพื่อป้องกันตัวเองความว่า “ภิกษุทั้งหลาย...พึงเรียนรู้เรื่องนักชกทุกประเภทหรือเรียนบางส่วน”^{๑๘}

ศิลปะวิชาการเขียน(เลขะ) จัดเป็นศิลปะเพื่อการเลี้ยงชีพ แต่กลับเป็นศิลปะที่สำคัญยิ่งของภิกษุณี เพราะภิกษุณีมีสถานภาพเป็นสตรี สตรีอินเดียในสมัยพุทธกาลแทบไม่มีโอกาสเรียนหนังสือ เมื่อเข้ามาบวชแล้ว ในเวลาพักธรรม มีภิกษุณีจำนวนมากไม่สามารถเข้าใจธรรมได้โดยง่าย เพราะขาดพื้นฐานการศึกษาที่ดี ภิกษุณีเหล่านั้นต้องใช้วิธีเรียนธรรมด้วยการเขียนเป็นหลัก ดังปรากฏความว่า “ภิกษุณีต่อไปไม่ต้องอาบัติ คือ (๑) ภิกษุณีเรียนวิชาเขียนหนังสือ (๒) ภิกษุณีเรียนท่องจำ”^{๑๙} ศิลปะการเขียนหนังสือโดยเฉพาะหนังสือธรรมจึงเป็นศิลปะที่จำเป็นต่อการเล่าเรียนธรรมของภิกษุณีในสมัยพุทธกาล ดังนั้น การเรียนเขียนหนังสือ(รวมทั้งการเขียนลวดลายจิตรกรรมฝาผนังในงานนวกกรรม) การเรียนวิชาท่องจำ การเรียนวิชาป้องกันเพื่อประสงค์คุ้มครองตัว หรือเรียนพระปริตรจึงไม่เป็นอาบัติ แม้พระพุทธศาสนาจะไม่นิยมการสวดอ้อนวอน แต่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้ภิกษุณีสวดพระปริตรเพื่อป้องกันภูติผีปีศาจหรือสัตว์ร้ายได้

คำสอนเหล่านี้แสดงว่าพระองค์ทรงเข้าใจศิลปะเป็นอย่างดี จึงทรงกำหนดให้พระสงฆ์เรียนศิลปะบางอย่างได้เพื่อป้องกันตน ส่วนคฤหัสถ์ไม่มีข้อห้ามเกี่ยวกับศิลปะเลย มีแต่คำสอนสนับสนุนให้มารดาบิดาครูอาจารย์สอนศิลปะเพื่อใช้สำหรับเลี้ยงชีพ แม้ในการเผยแผ่ธรรม พระองค์ก็ทรงเลือกใช้ศิลปะที่เคยศึกษามาใช้สอนตามความเหมาะสมแก่บุคคล โอกาส และสถานที่ เช่น กรณีพระวงศ์สะบวยเพื่อต้องการเรียนศิลปะสำหรับใช้ประกอบอาชีพ ทรงโปรดพระวงศ์สะด้วยเทศนาอุปมาด้วยพิน ๓ สาย ซึ่งเป็นเรื่องศิลปะที่พระวงศ์สะเชี่ยวชาญ การเรียนศิลปะใด ๆ ก็ตาม ถ้าเป็นการเรียนศิลปะเพื่อเลี้ยงชีพไม่ควรและจัดเป็นตริจฉานวิชาสำหรับพระสงฆ์ แต่ทรงสนับสนุนการเรียนศิลปะที่เป็นประโยชน์สำหรับคฤหัสถ์ ซึ่งพระองค์ก็ทรงศึกษาเล่าเรียนเช่นกันในขณะที่เป็นพระราชกุมาร

^{๑๘} วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๖๘/๒๓๗

^{๑๙} วิ.ภิกษุณี. (ไทย) ๓/๑๐๑๖/๒๖๐

ดังนั้น จึงได้ข้อสรุปว่า การเรียนศิลปะของพระสงฆ์ ถ้าเป็นการเรียนเพื่อใช้เป็นเครื่องมือเลี้ยงชีพ จัดเป็นตรีจณานวิชา ถ้าเป็นการเรียนเพื่อป้องกันตัวไม่จัดเป็นตรีจณานวิชา การเรียนศิลปะบางอย่าง เช่น การเรียนวิชาคุณกษัตริย์ คุณกษัตริย์ยามจะเป็นตรีจณานวิชาหรือไม่ขึ้นอยู่กับวัตถุประสงค์ของการใช้ศิลปะนั้น คือเรียนเพื่อทำนายนายทนายทักท้วงลาภสักการะเลี้ยงชีพจัดเป็นตรีจณานวิชา เรียนเพื่อป้องกันภัยไม่จัดเป็นตรีจณานวิชา

ในบรรดาศิลปะเหล่านั้น ศิลปะการช่างบางอย่างเป็นศิลปะที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้พระสงฆ์ทำได้ สั่งสอนหรือบอกแก่คฤหัสถ์ได้ จึงปรากฏว่า พระสงฆ์เป็นผู้สร้างสรรค์ศิลปะขึ้นในพระพุทธศาสนา เมื่อศิลปะเหล่านั้นได้วิวัฒนาการจนก่อเกิดเป็นพุทธศิลป์ขึ้นย่อมสะท้อนถึงปรัชญาธรรมทางวัตถุและความงามของพุทธศิลป์อย่างประณีตค่ามิได้

พระสงฆ์กับการสร้างสรรค์ศิลปะ

เนื่องจากพระสงฆ์จะต้องทำหน้าที่ในฐานะเป็นครูผู้นำด้านจิตวิญญาณ (spiritual guide) แก่สังคมหน้าที่สำคัญของครุมี ๓ ประการ คือ เป็นผู้ให้ศิลปะ (ลีปทายโก) คือศิลปะในการเลี้ยงชีพ ชี้นำจริยะ คือสร้างจรรยาบรรณในวิชาชีพ และนำออกจากวิภวทุกขคือศิลปะการใช้ชีวิตขั้นสูงตามหลักชีวิตอันเป็นมงคลสูงสุด กล่าวเฉพาะหน้าที่ในการสร้างสรรค์ศิลปะของพระสงฆ์ซึ่งปรากฏในพระวินัยปิฎก พบว่ามีการสร้างสรรค์ศิลปะทั้งด้านงานจิตรกรรม ประติมากรรม และสถาปัตยกรรม ซึ่งในบางกรณี พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้ทำหน้าที่สร้างและสั่งสอนศิลปะด้วยพระองค์เอง บางกรณีทรงสนับสนุนให้พระสงฆ์เป็นผู้ทำหน้าที่หรืออำนวยความสะดวกทำหน้าที่ทางศิลปะ ศิลปะส่วนใหญ่เกี่ยวข้องกับการก่อสร้างวัดวาอารามโบสถ์วิหารของพระพุทธศาสนา มีกรณีตัวอย่างการสร้างสรรค์งานศิลปะดังนี้

๑) การสร้างสรรค์งานจิตรกรรม

การสร้างสรรค์งานจิตรกรรมในพระพุทธศาสนายุคแรก พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตการใช้สีพื้นเท่านั้น ดังมีเรื่องเป็นต้นเหตุว่า สมัยนั้น ที่อยู่อาศัยของพวกเดียรถีย์ มีสีขาว แต่พื้นทำเป็นสีดำ ทำฝาเป็นสีเหลือง คนทั้งหลายประสงค์จะดูที่อยู่อาศัยนั้นจึงเดินทางไป ภิคุซทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ จึงรับสั่งว่า “ภิคุซทั้งหลาย เราอนุญาตสีขาว สีดำ สีเหลืองในวิหาร”^{๒๐} จากนั้น งานจิตรกรรมในพระวิหารได้เริ่มมีพัฒนาการขึ้นเรื่อย ๆ โดยเริ่มจากการผสมสี คือ ฝาผนัง

^{๒๐} วิ.จ. (ไทย) ๗/๒๔๘/๑๐๐

เนื้อหยาบ สีขาวไม่เกาะติด พระองค์รับสั่งให้ใส่ดินปนแกลบแล้วใช้เกรียงฉาบให้เรียบ ให้สีขาวเกาะติด สีขาวก็ยังไม่ติดสนิท ทรงอนุญาตให้ใส่ดินละเอียดแล้วใช้เกรียงฉาบให้สีขาวเกาะติด สีขาวก็ยังไม่ติดสนิท จึงทรงอนุญาตให้ใช้ยางไม้ แป้งเปียก สีขาวจึงติดสนิท ส่วนสีเหลือง ทรงอนุญาตให้ใช้ดินปนแกลบ ดินปนรำ แป้งเมล็ดพันธุ์ผักกาด ขี้ผึ้งเหลว ถ้าแป้งหนาเกินไปให้ใช้ผ้าเช็ดออก การใช้สีเหลืองจึงพัฒนาขึ้นตามลำดับ สีดำนั้นถ้าพื้นหยาบก็ไม่ติด ทรงอนุญาตให้ใช้ดินปนแกลบ ดินขุยไส้เดือน แต่สีดำไม่ติด จึงทรงอนุญาตยางไม้ น้ำฟาด จนสีดำติดสนิทดี พระพุทธเจ้าจึงทรงเป็นศิลปินผู้พัฒนาสีน้ำมัน(ยางไม้) เป็นคนแรกในโลกที่มีหลักฐานบันทึกไว้อย่างชัดเจน

การสร้างจิตรกรรมของพระสงฆ์เกิดขึ้นจากการเรียกร้องของคฤหัสถ์ สืบเนื่องจากวัดเดียรถีย์ มีจิตรกรรมมาก ประชาชนเลื่อมใสและเข้าไปเยี่ยมชมจำนวนมาก อุบาสกอุบาสิกาต่างเห็นว่าวัดก็ควรมีจิตรกรรมเช่นเดียวกัน และเมื่อได้รับพุทธานุญาต จิตรกรรมจึงเกิดขึ้นในพระพุทธศาสนา ต่อมา พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ให้ช่างเขียนภาพจิตรกรรมเป็นภาพสตรีภาพบุรุษไว้ในวิหาร คนทั้งหลายเดินเที่ยวชมเห็นภาพนั้นจึงตำหนิว่าเหมือนคฤหัสถ์ผู้บริโภคนิยม ครั้นพระพุทธเจ้าทรงทราบจึงรับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงให้ช่างเขียนภาพจิตรกรรม คือ ภาพสตรี ภาพบุรุษ รูปใดให้เขียน ต้องอาบัติทุกกฏ ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตภาพลวดลายดอกไม้ ภาพลวดลายเถาวัลย์ ภาพลวดลายพุ่มมังกง ภาพลวดลายดอกจอก”^{๒๑} จึงเป็นอันได้ข้อสรุปว่า พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตจิตรกรรมฝาผนังเป็นภาพลวดลายดอกไม้ต่าง ๆ เป็นต้น แต่ไม่ทรงอนุญาตภาพสตรีหรือภาพบุรุษ

อย่างไรก็ตาม ในกรณีภิกษุณีไปดูหอจิตรกรรม ทรงมีพระบัญญัติห้ามไว้ว่า “ภิกษุณีใดไปดูโรงละครหลวง หอจิตรกรรม สวนสาธารณะ อุทยานหรือสระโบกขรณี ต้องอาบัติปาจิตตีย์”^{๒๒} โดยมิสาเหตุเกิดจากการที่พวกภิกษุณีฉัพพัคคีย์ไปดูหอจิตรกรรมในพระราชอุทยานของพระเจ้าปเสนทิโกศล ซึ่งกำลังมีการแสดงภาพจิตรกรรม ณ หอจิตรกรรม ประชาชนที่ไปดูหอจิตรกรรมเห็นพวกภิกษุณีฉัพพัคคีย์ไปในงานที่คนพลุกพล่านจึงตำหนิ เป็นเหตุให้มีพระบัญญัติดังกล่าว แต่ก็มีข้อยกเว้นไม่เป็นอาบัติ คือ ภิกษุณียืนอยู่ที่สวนสาธารณะมองเห็นจิตรกรรมพอดี ภิกษุณีเดินไปเดินมาแล้วมองเห็น ภิกษุณีสั่งรถเดินไปเห็น ภิกษุณีผู้มีธุระจำเป็น ภิกษุณีวิกลจริต ภิกษุณีต้นบัญญัติ

^{๒๑} วิ.จ. (ไทย) ๗/๒๔๙/๑๐๒

^{๒๒} วิ.ภิกษุณี. (ไทย) ๓/๔๗๘/๒๓๙

๒) การสร้างสรรค์งานประติมากรรม

การสร้างสรรค์งานประติมากรรมปรากฏหลักฐานในพระวินัยปิฎกเพียงเล็กน้อยเท่านั้น คือการกล่าวถึงรูปที่ทำด้วยจิตรกรรมชื่อว่าเลปจิตร เลปจิตรอาจเป็นได้ทั้งรูปปั้นหรือภาพเขียน รวมทั้งตุ๊กตา (ทารุณีตลิกา)^{๒๓} ซึ่งได้เป็นส่วนหนึ่งของงานประติมากรรมในวิหาร หรือเจดีย์ต่าง ๆ ในสมัยนั้น

๓) การสร้างสรรค์งานสถาปัตยกรรม

การสร้างงานสถาปัตยกรรมในยุคแรกของพระพุทธศาสนา เกิดจากความจำเป็นในการสร้างและ การดูแลปฏิสังขรณ์วัดวาอารามโบสถ์วิหารที่ผู้มีจิตศรัทธาสรรสร้างไว้ ในระยะแรก พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้ดำเนินการสร้างด้วยพระองค์เอง ต่อมาทรงอนุญาตให้สมมติภิกษุบางรูปเป็นผู้ดำเนินการสร้าง เช่นในพระวินัยปิฎกปรากฏความว่า วิหารมีพื้นที่ต่ำ น้ำท่วม พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้ถมพื้นที่ให้สูง ดินที่ถมพังทะลาย จึงให้ก่อคั่นกันดินที่ถม ๓ ชนิด คือ คั่นที่ทำด้วยอิฐ คั่นที่ทำด้วยศิลา คั่นที่ทำด้วยไม้ ภิกษุทั้งหลายขึ้นลงลำบาก ทรงอนุญาตบันได ๓ ชนิด คือ บันไดอิฐ บันไดศิลา บันไดไม้ เมื่อภิกษุทั้งหลายขึ้นลงพลัดตกลงมา ทรงอนุญาตราวสำหรับยึด วิหารมีพื้นเป็นลานโล่ง ทรงอนุญาตผ้าม่าน เมื่อมีคนมองเห็น ทรงให้กั้นฝาครึ่งหนึ่งมิให้มองเห็น ต่อมาทรงอนุญาตห้องภายใน ๓ ชนิด คือ ห้องแบบเสลียง(สิริกาศัพพะ) ห้องแบบอุโมงค์(นาฬิกาศัพพะ) ห้องแบบเรือนโล้น(หัมมิมยศัพพะ) ต่อมา มีพัฒนาการด้านสถาปัตยกรรมมากขึ้น ได้แก่ เจิงฝาวิหาร กรอบเจิงฝากันมิให้ฟ้าซำรุด แผงกันสาด ฝาทำด้วยดินปนเถ้ากับมูลโค หลังคามุงหญ้า เมื่อมีงูตกลงที่วิหาร ทรงอนุญาตเพดานกันงูบนหลังคาวิหาร

นอกจากนี้ ทรงอนุญาตหอนั้น(อุปัฏฐานศาลา) ให้เอาดินโบกฉาบทั้งภายในภายนอก ทำให้มีสีขาว ให้มีสีดํา ให้มีสียางไม้ เขียนลวดลายดอกไม้ เขียนลวดลายเถาว์ลัย จักเป็นพื้นมังกร เขียนลวดลายดอกจอก ราวจีวร สายระเดียง^{๒๔} ทรงอนุญาตรั้ววิหาร ๓ ชนิด คือ รั้วอิฐ รั้วศิลา รั้วไม้ พร้อมทั้ง บานประตู กรอบเข็ดหน้า รุครกที่รับเดือยประตู ห่วงข้างบน สายยู ไม้หัวลิง ลี้ม กลอน ช่องดาล ช่องสำหรับซัก เขือกสำหรับซัก บริเวณวิหารเป็นโคลนตม ทรงอนุญาตให้โรยกรวดแร่ ให้ปูศิลาเรียบ ท่อระบายน้ำป้องกันน้ำขัง อาราม(บริเวณวัด)ไม่มีรั้วล้อม แพะบัง ปศุสัตว์บ้างทำสิ่งที่ปลุกไว้เสียหาย ทรงอนุญาตรั้ว ๓ ชนิด คือ รั้วไม้ไผ่ รั้วหนาม และคูน้า ทรงอนุญาตซุ้มประตู ไม้คร่าว บานประตูคู่

^{๒๓} วิ.มหา. (ไทย) ๑/๗๑/๕๙

^{๒๔} วิ.จุ. (ไทย) ๗/๓๐๑/๑๐๖

เสาระเนียด และกลอนเหล็ก ที่ข่มประตุนั้น รับสั่งให้เอาดินโบกฉาบทั้งภายในภายนอก ทำให้มีสีขาว ให้มีสีดำ ให้มีสียางไม้ เขียนลวดลายดอกไม้ เขียนลวดลายเถาวัลย์ จักเป็นพื้นมังกร เขียนลวดลายดอกจอก ทำให้ประตูดสวยงามด้วยงานจิตรกรรม

ครั้งหนึ่ง พระเจ้าพิมพิสารทรงประสงค์จะสร้างปราสาทสี่ขาวถวายเป็นสังฆมณฑล พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตเครื่องมุงปราสาทไว้ ๕ ชนิด คือ กระเบื้อง ศิลา ปูนขาว หญ้า ใบไม้ ในงานก่อสร้าง

การสร้างสรรค์งานด้านสถาปัตยกรรมนี้ บางกรณีพระพุทธเจ้าทรงทำด้วยพระองค์เอง บางกรณีภิกษุที่เคยศึกษาศิลปะมาก่อนบวชได้ช่วยทำ เพราะเป็นหน้าที่ที่พระสงฆ์จะต้องรักษาเสนาสนะตามที่ทรงบัญญัติไว้ในเสนาสนขันธกะ (พระสงฆ์ผู้ไม่ปฏิสังขรณ์เสนาสนะที่ชำรุดทรุดโทรมต้องอาบัติทุกกฏ พระสงฆ์มีหน้าที่ต้องเอาใจใส่ดูแลปฏิสังขรณ์เสนาสนะ ๕ ประการ คือ วิหาร เรือนมุงแถบเดียว ปราสาท เรือนล้อ ถ้ำ) เนื่องจากศิลปะโดยมากก็เป็นส่วนหนึ่งของเสนาสนะ เช่น จิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถ หากเกิดการชำรุดทรุดโทรมพระสงฆ์ก็ควรให้ซ่อมแซมเพื่อให้เกิดความศรัทธาเลื่อมใสแก่ผู้พบเห็น

การดูแลเสนาสนะนี้กล่าวโดยใจความสำคัญก็คือการรู้จักอนุรักษ์ศิลปะวัฒนธรรมในวัดให้ผู้พบเห็นเกิดความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา โดยธรรมเนียมปฏิบัติ พระสงฆ์สามารถขอให้สร้างศิลปะที่ทรงอนุญาตได้ทุกอย่าง ซึ่งมีแนวทางการอนุรักษ์ศิลปะตามที่ท่านอธิบายไว้ในคัมภีร์อรรถกถาดังความว่า

"ถ้าภิกษุประสงค์จะให้สร้างปราสาท ฟิงไปยังบ้านแห่งพวกช่างสลักหิน เพื่อต้องการเสา แล้วกล่าวว่า อุบาสก การได้หัตถกรรม ควรอยู่ เมื่อเขาถามว่า ควรทำอะไร ฟิงบอกว่า ฟิงห้ามเสาทินไปให้ ถ้าพวกเขาห้ามไปถวายเป็นสังฆมณฑลหรือถวายเป็นสังฆมณฑลที่เขามาเก็บไว้แล้ว ควรอยู่ แต่ถ้าพวกเขาบอกว่า พวกผมไม่มีเวลาจะทำหัตถกรรม ขอรับ ขอให้ท่านให้คนอื่นคนไปเถิด พวกผมจักให้ค่าจ้างแก่เขาเอง จะใช้ให้คนอื่นคนไปแล้วบอกว่า พวกท่านจงให้ค่าจ้างแก่พวกคนคนนั้นเถิด ก็ควร โดยอุบายเช่นเดียวกันนี้ การที่ภิกษุจะไปยังสำนักพวกคนผู้ทำการช่างศิลป์นั้น ๆ เพื่อประสงค์ทุก ๆ สิ่งที่ต้องการ คือ ไปยังสำนักช่างไม้เพื่อต้องการไม้สร้างปราสาท ไปยังสำนักช่างอิฐเพื่อต้องการอิฐ ไปยังสำนักช่างมุงหลังคาเรือน เพื่อต้องการมุงหลังคา ไปยังสำนักช่างเขียนเพื่อต้องการจิตรกรรม แล้วขอหัตถกรรมก็สมควร และจะรับเอาของแม้ที่ตนได้จากการขอหัตถกรรมก็ดี การเพิ่มให้ค่าจ้างและเบี้ยเลี้ยง โดยขาดมูลก็ดี สมควรทุกอย่าง ... ถ้าพวกคนงานไม่ปรารถนาจะทำ เกียงจะเอาค่าจ้างและเบี้ยเลี้ยง

ของเป็นอกับปิยะมีเหรียญกษาปณ์เป็นต้น ไม่ควรให้ (ไม่ควรให้เงิน) ควรจะแสวงหาข้าวสารเป็นต้น โดยการภิกขาจารย์วัด(บิณฑบาต)แล้วให้ ก็ควร"^{๒๕}

ดังนั้น ถ้าพระสงฆ์ไม่รักษาหรือไม่ปฏิสังขรณ์เสนาสนะต้องอาบัติทุกกฏ ด้วยเหตุจำเป็นดังกล่าว พระสงฆ์จึงเป็นผู้สร้างสรรค์ทั้งจิตรกรรม ประติมากรรม และสถาปัตยกรรมในพุทธศิลป์

พระสงฆ์กับหน้าที่สอนศิลปะการก่อสร้าง(นวกรรม)แก่คฤหัสถ์

นอกจากพระสงฆ์จะต้องทำหน้าที่สร้างสรรค์ศิลปะเองแล้ว พระสงฆ์ยังมีหน้าที่สอนศิลปะการก่อสร้างแก่คฤหัสถ์ เรียกว่า "นวกรรมวิหาร" พระพุทธเจ้าทรงปรบอบาบัติทุกกฏแก่ภิกษุผู้ไม่ช่วยทำการก่อสร้างหรือไม่สอนการก่อสร้าง(กรณีที่มีการก่อสร้างเกิดขึ้นในวัด) ดังปรากฏเรื่องในพระวินัยปิฎกว่า ขณะที่คนทั้งหลายกำลังกระตือรือร้นทำการก่อสร้างวัด พวกเขาคอยอุปัฏฐากภิกษุทั้งหลาย ผู้ดำเนินงานก่อสร้างด้วยจิวร บิณฑบาต เสนาสนะและคิลานปัจจัยเภสัชบริขารโดยเคารพ ได้มีช่างขุณยากจนเชียวใจคนหนึ่งต้องการบุญจึงไปช่วยเขาสร้าง ขณะเขาช่วยก่อผนัง ผนังคดแล้วพังลงมาถึง ๓ ครั้ง เพราะเขาไม่มีความรู้ด้านการก่อสร้าง เขาน้อยใจกล่าวโทษพระสงฆ์ว่าช่วยสอนเฉพาะคนรวยที่อยู่ภูมิกตมเท่านั้น ส่วนเขาเป็นคนเชียวใจ ไม่มีใครอบรมสั่งสอน ไม่มีคนอำนวยความสะดวกทำนวกรรมให้ เพราะเรื่องนี้เป็นต้นเหตุ พระพุทธเจ้าจึงรับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า "ภิกษุทั้งหลาย เรานุญาตให้ภิกษุให้นวกรรมได้ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนักทำนวกรรม(สร้างเสนาสนะขึ้นใหม่)ต้องชวนช่วยว่า 'ทำอย่างไรหนอวิหารจึงจะสำเร็จได้เร็ว' ต้องปฏิสังขรณ์เสนาสนะ(เก่า)ที่ทรุดโทรม"^{๒๖} ทรงอนุญาตให้สวดอุตติหุตติกรรมวจาแต่งตั้งภิกษุเป็นผู้อำนวยการก่อสร้าง ถือเป็นพิธีกรรมอย่างหนึ่งของสงฆ์ทีเดียว และการอำนวยความสะดวกสร้างวิหารนั้น พระสงฆ์ไม่ควรช่วยงานก่อสร้างเพียงเล็กน้อยเท่านั้น และต้อง ไม่สร้างซ้ำจนเกินไป เช่นภิกษุชาวเมืองอาฬวีทำนวกรรมแค่เพียงวางดินก้อนเดียว บางรูปก็อำนวยความสะดวกสร้างนานถึง ๒๐-๓๐ ปี กรณีเช่นนี้ พระพุทธเจ้าตรัสตำหนิและได้ทรงวางเกณฑ์การก่อสร้างไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย เรานุญาตให้ภิกษุให้นวกรรมวิหารที่ยังไม่ได้สร้าง หรือที่สร้างค้างไว้ ให้ตรวจดูวิหารเล็กแล้วให้นวกรรม ๕-๖ ปี ให้ตรวจดูงานในเรือนมุงแถบเดียวแล้ว ให้นวกรรม ๗-๘ ปี ให้ตรวจดูงานในวิหารใหญ่หรือปราสาทแล้วให้นวกรรม ๑๐-๑๒ ปี"^{๒๗} ดังนั้น ไม่ว่าจะเป็นการสร้างเสนาสนะหลังใหม่ เสนาสนะที่เขาสร้างค้างไว้ หรือการปฏิสังขรณ์เสนาสนะเก่า ก็ล้วนเป็นหน้าที่สำคัญของพระสงฆ์ทั้งสิ้น

^{๒๕} วิ. มหา. ๑/๓/๔๐๔, มมร.

^{๒๖} วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๐๘/๑๒๐

^{๒๗} วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๒๓/๑๔๗

บทสรุป

ศิลปะ ไม่ว่าจะเป็นศิลปะชั้นต่ำหรือศิลปะชั้นสูง ศิลปะเพื่อการเลี้ยงชีพหรือศิลปะเพื่อการป้องกันชีพ และศิลปะของคฤหัสถ์หรือศิลปะของบรรพชิต ล้วนเป็น “การงานอันบุคคลควรศึกษา” ศิลปะมีความสำคัญต่อมนุษย์ในฐานะเป็นหน้าที่ของมนุษย์ เป็นเครื่องมือเลี้ยงชีพ และเป็นอุดมมงคลของชีวิต บิดามารดามีหน้าที่ต้องสอนศิลปะแก่บุตร ครูอาจารย์หรือสถาบันการศึกษาจำเป็นต้องทำหน้าที่ในการสอนศิลปะ พระสงฆ์ก็มีวัตรปฏิบัติหรือมีหน้าที่ในการสร้างสรรค์งานศิลปะทั้งด้านจิตรกรรม ประติมากรรม และสถาปัตยกรรม การเรียนศิลปะของพระสงฆ์ หากมิได้เรียนเพื่อนำไปประกอบอาชีพ แต่เรียนเพื่อประโยชน์ในการทำนุบำรุงวัดวาอารามโบสถ์วิหารก็ไม่จัดเป็นการเรียนปริญญาวิชา ถือว่าเป็นการเรียนเพื่อป้องกันความเสื่อมโทรมแห่งถาวรวัตถุของพระพุทธศาสนา จัดเข้าในศิลปะเพื่อการป้องกันภัย เป็นวัตรปฏิบัติตามพระวินัยบัญญัติของพระสงฆ์ที่จะต้องสร้างสรรค์งานศิลปะทั้งด้านจิตรกรรม ประติมากรรม และสถาปัตยกรรม หลังจากพระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้ภิกษุทำ “นวักรรมวิหาร” หรือการก่อสร้าง พระสงฆ์ได้สร้างสรรค์ลวดลายวิจิตรทั้งลวดลายดอกไม้ ลวดลายเถาวัลย์ ลวดลายพืชมังกร ลวดลายดอกจอกในพระวิหารมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล และได้อำนวยความสะดวกก่อสร้างตลอดทั้งการสั่งสอนศิลปะแก่คฤหัสถ์ตามสมควร และได้นำไปเผยแพร่ในที่ต่าง ๆ จนก่อให้เกิดอารยธรรมพุทธศิลป์ทั่วภูมิภาคเอเชีย

เอกสารอ้างอิง

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

เล่ม ๑-๓๓, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล ๙๑ เล่ม. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์

มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๐

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, กรุงเทพฯ : นานมีบุ๊คส์

พับลิเคชันส์, ๒๕๔๖.

_____. พจนานุกรมศัพท์ศิลปกรรม อักษร ก-ฮ ฉบับราชบัณฑิตยสถาน. กรุงเทพฯ :

ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๐.

ศิลป์ พีระศรี, ศ., ประวัติศาสตร์ศิลปะและแบบอย่างศิลปะโดยสังเขป. แปลโดย เขียน ยิ้มศิริ, กรุงเทพฯ

: กรุงเทพมหานครการพิมพ์, ๒๕๑๒.

